

АСОЦІАТИВНІСТЬ ЯК ЗАСІБ СЛОВОТВОРЕННЯ

Традиційна класифікація способів словотворення в українській дериватологічній науці, витoki якої сягають праць В. М. Троїцького, є усталеною і загальноновизнаною. Подібною є ситуація, яка склалася щодо розгляду цього питання, і в російській дериватології, оскільки процес вироблення класифікації способів словотворення в українському і російському мовознавстві розвивався паралельно. За цією класифікацією прийнято виділяти такі способи словотворення, як лексико-семантичний, лексико-синтаксичний, морфолого-синтаксичний, афіксальні способи словотворення, складання з його різновидами, безафіксний спосіб або, як його зараз здебільшого називають, нульова суфіксація, усічення за зразком абрєвіації. В українській дериватології до перелічених способів прийнято додавати ще один спосіб словотворення — лексико-морфологічний, концепція якого була висунута І. І. Коваликом, але який з певних причин так і не набув широкого визнання.

Незважаючи на те, що вищеназвана класифікація способів словотворення є загальноновизнаною, деякі питання, пов'язані з нею, і навіть сам факт існування окремих способів словотворення, є дискусійними. Актуальною залишається проблема розрізнення синхронічної та діахронічної сутності способів словотворення, розмежування зрощення і словоскладання як словотворчих засобів, основокладання й окремих різновидів абрєвіатурного способу словотворення тощо. Чи не найбільші суперечності пов'язані з визнанням лексико-семантичного способу словотворення. Недослідженим залишається лексико-морфологічний спосіб словотворення. Показником того, що не все гаразд із сучасною класифікацією способів словотворення, є той факт, що творення багатьох слів в українській мові (а таких слів з'являється все більше і більше!) не можна пояснити, виходячи з наявного арсеналу способів словотворення.

Спробуємо відповісти в нашому дослідженні на окремі порушені питання, запропонувавши своє бачення шляхів їх розв'язання.

Акцентуємо нашу увагу на дії механізму лексико-семантично-

го способу словотворення, порівняємо її з дією відповідного механізму лексико-морфологічного способу та з'ясуємо особливості механізму творення тих слів, про які не можна сказати, що вони утворені одним із загальноприйнятих способів словотворення.

Як відомо, сутність лексико-семантичного способу словотворення полягає в переосмисленні значення мотивуючого слова, висловлюючись більш точно, — однієї з його семем. В основі механізму переосмислення значення слова лежать асоціації — процес, що ґрунтується на зв'язку між психічними явищами, при якому актуалізація одного з явищ породжує появу іншого [6: 24]. Скажімо, слово **зебра** (пішохідний перехід) утворилося від слова **зебра** (тварина) на основі зорових асоціацій, викликаних подібністю ліній, якими позначаються на дорозі місця, відведені для переходу пішоходів, і смугастим забарвленням тварин; слово **герц** (одиниця виміру висоти звуків) утворилося від прізвища німецького фізика Г. Герца, яким було введено цю одиницю виміру, на основі переосмислення значення мотивуючого слова за каузальною суміжністю. Як бачимо, безсумнівним є той факт, що в основі дії механізму лексико-семантичного способу словотворення лежать метафоричність та метонімічність, виникнення яких завжди пов'язане з певними асоціаціями. Лексико-морфологічний спосіб словотворення полягає в творенні слів шляхом переосмислення значення однієї із граматичних форм мотивуючого слова. Напр., слово **батьки** (мати і батько) утворилося переосмисленням значення граматичної форми множини **батьки** до слова **батько** за суміжністю; слово **досвітки** (заст. зібрання сільської молоді, організовані для спільної праці і розваг в осінній та зимовий час [7:1: 824]) є наслідком переосмислення значення слова **досвіток** (час доби перед сходом сонця, світанком [7: 1: 825]) у формі множини (**досвітки**) на основі часової суміжності.

Неважко помітити, що дія механізму творення слів лексико-семантичним і лексико-морфологічним способом в обох випадках зумовлена асоціативним процесом. Відмінність полягає лише в тому, що при лексико-семантичному способі словотворення відбувається переосмислення значення семми в цілому, незалежно від її граматичних форм, а при лексико-морфологічному — лише однієї із граматичних форм цієї семми. А це, як на нашу думку,

дає підстави вважати два вищеназвані способи різновидом одного і того ж способу, словотворчим засобом якого є асоціативність. Цей спосіб можна було б назвати асоціативним.

Як уже зазначалось, лексико-морфологічний спосіб словотворення, про існування якого вперше заявив І. І. Ковалик, не знайшов серед мовознавців належної уваги. Одна з причин відсутності інтересу до цього способу словотворення та, що ним, за традиційними уявленнями, утворюються лише окремі слова. Інша причина, на яку ми вже звертали увагу вище, полягає в спорідненості механізму творення слів з механізмом, на якому ґрунтується лексико-семантичний спосіб словотворення.

Звернувшись до прикладів, спробуємо показати, що лексико-морфологічним способом (як на нашу думку, то одним із різновидів асоціативного способу) в українській мові утворюється досить велика кількість слів, творення яких ще потребує спеціального вивчення.

Слова, утворені лексико-морфологічним способом, можна знайти серед множинних іменників. Напр., **окуляри, шахи, вершки**. Так, скажімо, слово **окуляри** утворилось переосмисленням значення множинної форми **окуляри** до слова **окуляр** (частина оптичного приладу [7: 3: 99]).

Слова, утворені цим способом, часто трапляються серед назв рослин: **калачики, півники, котики, косарики, барабольки, дзвіночки, зозульки, васильки, орлики, сокирки, козлики, ротики** тощо. Де, напр., слово **калачики** (багаторічна рослина родини мальвових із рожевими або червоними квітками [7: 2: 209]) утворилося переосмисленням значення форми множини до слова **калачик** (зменш. до білий хліб особливої форми, випечений із крученого й переплетеного тіста [7: 2: 209]). Назва рослини з'явилась внаслідок асоціації, що виникли між формою її листя та формою цього виду хліба.

Лексико-морфологічним способом утворені окремі назви народних свят, що пов'язані з церковним календарем: **Василя, Меланки, Миколи, Петра, Павла, Ганни, Дмитра** тощо. Ці слова виникли шляхом переосмислення значення імені святого в його родовій формі.

Гадаємо, що серед топонімів також є слова, утворені лексико-морфологічним способом. Цілком ймовірно, що цим способом

утворилися такі назви, як **Кринички, Ліски, Громи, Мости, Гори, Бички, Маяки** тощо.

Значна продуктивність лексико-морфологічного способу словотворення може бути виявлена в діалектній мові. Пор., напр., утворення слів на зразок: **мачки** (вінок із маків), **язики** (вид білих неїстівних грибів), **лежні** (пироги з мамалиги, начинені бринзою), **яїшники** (вид грибів).

Зважаючи на вже викладені фрагментарні спостереження та деякі міркування щодо лексико-морфологічного способу, вважаємо, що цей спосіб словотворення заслуговує на пильну увагу мовознавців і ретельне його дослідження.

Нерідко в науковій літературі можна знайти приклади того, коли особливості механізму творення слова розкриваються без називання способу, яким це слово утворилось. Здебільшого це стосується творення онімів, але не лише їх. Слова, утворення яких не можна співвіднести з жодним із існуючих способів словотворення, усе частіше з'являються в розмовному мовленні.

Одну із героїнь свого твору видатний український письменник П. Загребельний назвав **Вудзіганкою**. Звідки така назва? Як вона утворилася? Здається, при творенні цього слова порушені всі закони словотворення, бо відсутня мотивуюча база, незбагненними, на перший погляд, є засіб творення та спосіб, яким це слово утворилося. Але через це воно не перестає бути похідним. Сам автор пояснює утворення цього найменування таким чином: “В Мостищах її прозвано Вудзіганкою. В цьому трохи незвичному імені мовби зібрано було все: і загадковість воєводи, і зміїстість її постаті, і дзвеніння золотих прикрас, щедро навішуваних на жону Мостовиком, і її половецький сміх, якого, щоправда, ніхто, може, й не чув, але хай бог боронить і почути, бо в тому сміхові зваба і звада, чоловік би збожеволів, бодай раз зачувши його” [2: 1: 530]. Із тексту стає зрозумілим, що утворення **Вудзіганка** є наслідком зорових та звукових асоціацій, викликаних особливостями зовнішності, поведінки, характеру, вдачі самої героїні. Саме асоціації знаходять відображення в звуковій структурі слова і виконують функцію засобу творення цього слова. Що ж до способу його творення, то ним є асоціативний спосіб, який вище було запропоновано виділяти.

Незвичним, таким, що не вписується в норми словотворчого процесу, є утворення оніма **Кирпич** — прізвиська одного із персонажів радіосеріалу “Життя відстанню в десять хвилин” на прізвище **Цеглюк**. У зв’язку з цим прикладом пригадується випадок, описаний А. П. Чеховим, коли один із його персонажів ніяк не міг пригадати “лошадиную фамилию” іншого персонажа — **Овсова**. Подібно до того, як у чеховського героя виникають семантичні асоціації між прізвищем **Овсов** і кіньми, так і в даному випадку неофіційне найменування **Кирпич** асоціативно зумовлюється прізвищем **Цеглюк** (первинна семантична мотивація). Така асоціативна метаморфоза цілком закономірна для людини, яка недосконало володіє українською мовою, а її мова рясніє росіянізмами. Однак, семантичні асоціації, які лежать в основі творення оніма **Кирпич**, не вичерпуються простим зв’язком між українським словом **цегла**, яким мотивується прізвище **Цеглюк**, і його російським відповідником — **кирпич**. Цеглюк — особа груба і самовпевнена. Мало що може зупинити таку людину при досягненні нею поставленої мети. Про таких у народі кажуть: морда кирпичом — і вперед. Саме звідси, на нашу думку, з’являються й інші семантичні асоціації, завдяки яким у прізвиську **Кирпич** актуалізуються такі семи, як бездуховність, груба сила, напористість (вторинна семантична мотивація).

Той факт, що найменування особи мотивується словом, яке не є однокореневим до похідного, суперечить законам, за якими визначаються мотиваційні зв’язки. Загальновизнаним є положення про те, що мотивуюче слово — це слово, яке є найближчим до деривата серед однокореневих слів за значенням та структурою. Але в багатьох випадках при творенні слів існує розбіжність між семантичною і структурною мотивацією. Про таку розбіжність, хоч і дещо іншого характеру, можна говорити і в цій ситуації: прізвисько **Кирпич** первинно семантично мотивується прізвищем **Цеглюк**, а структурно і вторинно семантично словом **кирпич**, яке з’являється в свідомості паралельно завдяки асоціативному процесу. Як бачимо, мотивація оніма **Кирпич** зумовлена дією цілісної ланцюгової реакції асоціацій. Аргументом на користь тієї думки, що мотивуюче слово не обов’язково має бути однокореневим з дериватом, як нам видається, є явище суплетивізму як засобу фор-

мотворення. Цілком закономірним є, напр., те, що формою множини до займенника **я** є **ми**, а **кращий** — проста форма вищого ступеня порівняння до прикметника **гарний**. Окремі різновиди суплетивізму, зокрема суплетивізм ступенів порівняння, очевидно, теж є результатом асоціативності. Провівши певну паралель, можна стверджувати, що утворення оніма **Кирпич** від **Цеглюк** не є порушенням законів словотворення.

Пояснюючи виникнення назви планети **Плутон**, Ю. О. Карпенко в одному із своїх досліджень пише, що планета дістала таку назву з кількох причин [4: 124]. Одна з них — це традиція продовження міфологічного ряду (інші планети вже мали назви Уран, Нептун). Інша причина полягає в тому, що Плутон — грецький бог підземного царства. Звідси — зв'язок назви з померлим американським ученим Персивалем Лоуелом, який до смерті шукав цю планету, зробив розрахунки, які пізніше і допомогли її відкрити. Крім того, у назві **Плутон** у двох перших звуках зашифровано ініціали цього вченого. Як бачимо, механізм творення слова **Плутон** як назви планети ґрунтується на сукупності взаємозумовлених семантичних і звукових асоціацій. Дією цього механізму визначається асоціативний спосіб творення назви цієї планети.

Футболістів відомої іспанської команди “Барселона” називають **барсами**. Безперечно, що ця назва є результатом звукових асоціацій, викликаних фонетичним складом слова “Барселона”. Із звуковими асоціаціями в даному випадку тісно переплітаються семантичні асоціації, бо барс — це звір, з яким пов'язане традиційне уявлення про легкий і швидкий біг та несподіваний напад. Це якраз ті риси, які дуже важливі для спортсменів цього виду спорту і які яскраво притаманні футболістам згаданої команди.

Назва стрибка **оллер** у фігурному катанні походить від перекрученого прізвища австрійського фігуриста Артура Ейлера. Можна було б припустити, що це слово утворилося шляхом апліятивації (різновид лексико-семантичного способу словотворення) від **Ейлер**, але похідна назва зазнає не лише семантичних, але й фонетичних змін, що не є властивим для цього способу словотворення. Отже, знову ж таки можна говорити лише про те, що поява нового слова спричинена дією фонетичних асоціацій. Що ж до способу творення цього слова, то його, як і спосіб творення

розглянутих вище слів, не можна ототожнити з жодним із існуючих способів словотворення.

Цікавим у цьому плані є утворення слова **фанера**, яке є розмовним синонімом з жаргонним забарвленням до слова **фонограма**. Очевидно, як і в попередніх випадках, похідне **фанера** — результат фонетичних і семантичних асоціацій. Звуковий склад слова **фонограма** спричиняє появу в нашій свідомості близького за своїм фонетичним складом слова **фанера** (дерев'яний матеріал з кількох склеєних тонких пластин з перехресним розташуванням волокон [7: 4: 670]). Паралельно розвиваються інші асоціації — семантичні. Суть їх, як нам видається, така: фанера — матеріал, виготовлений із відходів дерева, легко руйнується, нестійкий, неповноцінний; виконання під фонограму — заміна “живого” виконання озвученням запису, зробленого на спеціальному матеріалі, неповноцінне виконання, підробка.

Результатом дії виключно звукових асоціацій є поява в розмовному мовленні деяких фамільярних іменних форм. Скажімо, від **Сергій** утворилося **Серий**, від **Толя** — **Толстий**, від **Катя** — **Котя**, а звідси — і **Кіса** (назви утворені під впливом російської мови).

Звукові асоціації — механізм, на якому будується народна етимологія. Своєрідною тенденцією в розвитку сучасного українського словотворення є, напр., утворення слів від англійських термінів унаслідок народної етимології: **сидюк** від CD — “Сі-ді” (диск для зберігання інформації); **Ємеля**, або **мило** від e-mail (електронна пошта); **Аська** від ICQ (програма); **Клава** від клавіатура тощо.

Розглянувши і порівнявши механізм творення слів, які з'явилися в результаті дії лексико-семантичного та лексико-морфологічного способів словотворення, а також тих слів, визначення способу творення яких є проблематичним, можна дійти висновку, що засобом творення всіх цих слів є асоціативність. Спільний засіб творення передбачає і спільний для проаналізованих дериватив способ — асоціативний. Залежно від того, якого характеру асоціації беруть участь у творенні слова (фонетичні, семантичні, поєднання фонетичних і семантичних тощо), виділяються різновиди асоціативного способу.

У зв'язку із сказаним вище не можна не відзначити, що асоціативність певною мірою є обов'язковою складовою процесу тво-

рення слів будь-яким із існуючих способів словотворення. Але при інших шляхах творення слів словотворчим засобом є афікси, складання, зрощення тощо, і лише при асоціативному способі — асоціації.

Запропонований підхід до розв'язання порушених у нашому дослідженні проблем, як нам видається, об'єктивно відображає ситуацію, пов'язану з творенням в українській мові великого масиву слів. Саме такий підхід дає змогу вирішити важливі для української дериватології питання.

1. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. — К., 1999.
2. Загребельний П. А. Первоміст// Романи в двох томах. — К., 1974. — Т. 1.
3. Інверсійний словник української мови. — К., 1985.
4. Карпенко Ю. О. Космічні назви (Програма шкільного факультативного курсу)// Записки з загальної лінгвістики. — Одеса, 1999. — Вип. 1.
5. Карпенко Ю. О. Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотворення// Мовознавство. — 1992. — № 4.
6. Краткий психологический словарь/ Под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — М., 1985.
7. Новий тлумачний словник української мови: У 4 т. — К., 1998.
8. Словотвір сучасної української літературної мови. — К., 1979.